

Εύη Καρούζου*

Pedro Álvarez de Frutos y Dimitris Filippis, *II República griega (1924-1935). Venizelos y la diplomacia española*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Granada 2017, 287 σ.

Το βιβλίο των Pedro Álvarez de Frutos και Dimitris Filippis, *II República griega (1924-1935). Venizelos y la diplomacia española*, εντάσσεται στη σειρά Fuentes y Documentos, του Κέντρου Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών που εδρεύει στη Γρανάδα της Ισπανίας, γεγονός το οποίο υποδεικνύει και τον στόχο της έκδοσης: να κάνει γνωστό και να αξιοποιήσει ερευνητικά αρχειακό υλικό άγνωστο μέχρι σήμερα στην ιστορική έρευνα. Το έργο απευθύνεται κυρίως στο ισπανικό και ισπανόφωνο κοινό, όπως υποδεικνύει τόσο η δομή της μελέτης όσο και το περιεχόμενό της όταν και όπου η αφήγηση έχει χαρακτήρα περισσότερο ενημερωτικό.

Το βιβλίο απευθύνεται σε οποιοδήποτε κοινό, ειδικό και μη και η επιλογή του θέματος και το χρονικό του εύρος παραπέμπουν σε μια σύγκριση με την ισπανική Β' Δημοκρατία, ορόσημο στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της Ισπανίας. Η διάταξη της ύλης και οι άξονες του βιβλίου επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη αφού παραπέμπουν σε αντίστοιχες προσεγγίσεις του έργου της ισπανικής Β' Δημοκρατίας, βεβαίως σε ένα διαφορετικό πλαίσιο και με διαφορετικό περιεχόμενο. Αυτός ο υπόρρητος παραλληλισμός αναδεικνύει τη σημασία αυτής της περιόδου για την πορεία των δύο εθνικών ιστοριών.

Η δομή του βιβλίου είναι η ακόλουθη: 8 κεφάλαια από τα οποία το

---

* Διευθύντρια Ερευνών. Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών.

πρώτο επέχει θέση προλόγου και το τελευταίο θέση συμπερασμάτων. Το έργο πλαισιώνουν επτά παραρτήματα. Στον πρόλογο γίνεται κυρίως η σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Ελευθέριου Βενιζέλου. Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο έχει ως τίτλο «Μία προαναγγελθείσα επιστροφή;» παρουσιάζεται και αναλύεται η περίοδος πριν από την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928. Στο δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο επιγράφεται «Βενιζέλος, αρχηγός της κυβέρνησης I: Εσωτερική πολιτική, η εθνική ανασυγκρότηση (ζητήματα ισπανικού ενδιαφέροντος)» εξετάζεται η εσωτερική πολιτική του Βενιζέλου κατά την περίοδο 1928-1932, με έμφαση στα ζητήματα του πληθυσμού, του βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού και των σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης. Το τρίτο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Βενιζέλος, αρχηγός της κυβέρνησης II: ο ρόλος της Κοινωνίας των Εθνών, οι πρόσφυγες και η οικονομική πολιτική» εξετάζει την κατάσταση των προσφύγων, της δημόσιας υγείας και της οικονομίας. Το τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Βενιζέλος, αρχηγός της κυβέρνησης III: η εξωτερική πολιτική» αναλύει τις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, τις βαλκανικές χώρες, και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία και ΕΣΣΔ). Το πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «1932: ένα κρίσιμο έτος για τον Βενιζέλο και την Ελλάδα» είναι αφιερωμένο στην κρίση του 1932 και το έκτο κεφάλαιο με τίτλο «Τέλος του βενιζελισμού» παρουσιάζει το τέλος της διακυβέρνησης Βενιζέλου και το επίσημο τέλος του βενιζελισμού στην Ελλάδα.

Η μελέτη, αν και εστιάζει στην πενταετία 1928-1933, κάνει μια εισαγωγή στην προηγούμενη πορεία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του βενιζελισμού, αναδεικνύοντας παράλληλα και τα κύρια πολιτικά-ιδεολογικά ζητήματα της περιόδου. Αναπόφευκτα, γίνονται σκιαγραφήσεις της προσωπικότητας του Βενιζέλου όχι μόνο μέσα από την πολιτική του δράση αλλά και από την εικόνα που είχαν διαμορφώσει οι σύγχρονοί του Ισπανοί, ορισμένοι μάλιστα φίλοι ή θαυμαστές του. Ένας από αυτούς, ο φιλόσοφος Μιγκέλ ντε Ουναμούνο, φίλος της Λιλίκας Νάκου και του Νίκου Καζαντζάκη, τον χαρακτήριζε ως «έναν καλό ρεπουμπλικάνο του βασιλιά» (*un buen republicano del rey*). Αυτή φαίνεται να ήταν, σύμφωνα με το βιβλίο, και η γνώμη της ισπανικής διπλωματίας, δηλαδή ότι ο Βενιζέλος ήταν περισσότερο μοναρχικός παρά ρεπουμπλικάνος. Η κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα έστρεψε ορισμένους ισπανούς διανοούμενους προς την Ελλάδα ως τον ιδανικό τόπο σύγκρισης και έμπνευσης για την έξοδο από την κρίση. Κατά την κρί-

ση στις σχέσεις Antonio Maura και Alfonso XIII, η σύγκριση Μάουρα-Βενιζέλου από τον Ουναμούνο ήταν ηρωοποιητική για τον Βενιζέλο. Η ασυμβατότητα στις σχέσεις Κωνσταντίνου-Βενιζέλου οδήγησε τον δεύτερο –εφόσον δεν ήθελε να αναλάβει, κατά τον Ουναμούνο, την ευθύνη της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας– σε φυγή από την Ελλάδα, κάτι που ο Μάουρα δεν είχε το ανάστημα να πράξει.

Σύμφωνα με τον ισπανό πρέσβη στην Αθήνα (1931) ο Βενιζέλος ήταν ένας μεγάλος πολιτικός ο οποίος όμως μπορούσε να ηττηθεί και πάλι, όπως το 1920, επειδή δεν έκανε καλή επιλογή συνεργατών. Όπως ανέφερε, επέλεγε ως συνεργάτες άτομα τυφλά υποταγμένα και όχι ικανά και ο ελληνικός λαός είχε κουραστεί να τον βλέπει περιστοιχισμένο από αργυρώνητους συνεργάτες, ονομαστούς για την ανικανότητά τους.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι το προελούδιο της έλευσης του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928, δηλαδή η εξέταση της κατάστασης στην Ελλάδα στο επίπεδο της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής πριν από τις εκλογές του 1928.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η σημαντική δημογραφική ανατροπή που επήλθε στη χώρα με την έλευση των προσφύγων, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανατροπή η οποία επηρέασε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην Ελλάδα. Στη συνέχεια αναλύεται το κυβερνητικό έργο του Βενιζέλου το οποίο παρουσιάζεται ως προσπάθεια «υπεράσπισης του αστικού κράτους», ενάντια σε υπαρκτούς ή υποτιθέμενους εχθρούς (άνοδος του κομμουνιστικού ρεύματος, παρουσία των εβραίων, εργατικό κίνημα κ.λπ.) και προσπάθεια ενσωμάτωσης των προσφύγων στη νεοελληνική κοινωνία, ενέργειες τις οποίες δεν παρέβλεπε ο διπλωματικός αντιπρόσωπος ο οποίος πίστευε στις ηγετικές ικανότητες του Βενιζέλου. Την ιδιαίτερη προσοχή του ισπανού διπλωματικού αντιπροσώπου την εποχή αυτή ελκύουν τα ζητήματα των εβραίων της Θεσσαλονίκης. Η σταδιακή αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής απέναντι στα δικαιώματα και την ταυτότητα των εβραίων ήταν, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, το μοναδικό σημείο διαφωνίας ανάμεσα στην ελληνική και την ισπανική κυβέρνηση. Από τη μια πλευρά, η επιδείνωση της θέσης των εβραίων της Θεσσαλονίκης, μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, οδήγησε πολλούς σεφαραδίτες εβραίους να επιζητούν την ισπανική υπηκοότητα και από την άλλη, το φιλοεβραϊκό ρεύμα που είχε αναπτυχθεί στην Ισπανία στις αρχές του αιώνα ευνοούσε μια στάση μεγαλύτερης ευαισθησίας του διπλωματικού σώματος απέναντι στις διακρι-

σεις σε βάρος των εβραίων της πόλης. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η αλλαγή της εθνοτικής σύνθεσης της Μακεδονίας, μετά την ενσωμάτωση, επιδείνωσε τη θέση των εβραίων και ώθησε την ισπανική κυβέρνηση να ασκήσει μια πιο παρεμβατική πολιτική σε θέματα οικονομικά και πολιτισμικά της εβραϊκής κοινότητας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος της Κοινωνίας των Εθνών στην αποκατάσταση των προσφύγων και την αναβάθμιση της δημόσιας υγείας. Στις ενότητες αυτές αξιοποιείται το πλούσιο υλικό των δημοσιοποιημένων στοιχείων της δράσης της ΚτΕ. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται η ελληνική οικονομία στην περίοδο αυτή, ιδιαίτερα κατά την τετραετία 1928-1932, και οι επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης του 1929. Αυτό το θέμα ήταν η αφορμή για τον επί του εμπορίου υπεύθυνο της ισπανικής πρεσβείας στην Αθήνα να παρατηρήσει ότι στην Ελλάδα υπερτερεί η πνευματική εργασία έναντι της χειρωνακτικής και ότι θα έπρεπε η εκπαίδευση να στρέψει τον πληθυσμό προς τις εργασίες της υπαίθρου. Εξετάζεται η κατάσταση για κάθε ένα από τα κύρια αγροτικά προϊόντα της χώρας, η κατάσταση της βιομηχανίας, του εμπορίου και των υποδομών και μέσω των μεταφορών καθώς και η νομισματική πολιτική του Βενιζέλου. Η έλλειψη που παρατηρείται στην εξονυχιστική ανάλυση της οικονομίας είναι η παρουσίαση της αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου η οποία αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και την άνοδο της παραγωγικότητας της γεωργίας σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφορά στην εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου η οποία, σύμφωνα με την ισπανική διπλωματία, μπορεί να εξεταστεί υπό το πρίσμα των εξής θεμάτων: τον αφοπλισμό, τις διαβαλκανικές σχέσεις και τις σχέσεις με τις μεγάλες δυνάμεις, κυρίως με την Ιταλία και τη Μεγάλη Βρετανία, στη σκιά ενός «αιτιολογημένου αλυτρωτισμού» στην Κύπρο και στα Δωδεκάνησα.

Το έκτο κεφάλαιο και το έβδομο κεφάλαιο είναι αφιερωμένα στην κρίση και το τέλος της διακυβέρνησης Βενιζέλου το 1932-1933, όπου εξετάζονται οι κοινωνικοοικονομικοί στόχοι της κυβέρνησης όπως ο εκσυγχρονισμός του τραπεζικού συστήματος, το άνοιγμα προς το ξένο κεφάλαιο, το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων για τη μείωση της ανεργίας, η προστασία του αγροτικού τομέα και η νομισματική σταθερότητα. Η σταδιακή άνοδος του Λαϊκού Κόμματος, η πολιτική κρίση και το κίνημα του Πλαστήρα το 1933 έδειξαν όχι απλώς την πολιτική φθορά του Βενιζέλου αλλά

και την ευρύτερη κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος το οποίο δεν μπορούσε πλέον να ενσωματώσει και να συγχρονιστεί με τους νέους συσχετισμούς δυνάμεων σε κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, τα συμπεράσματα, γίνεται μια συνολική αποτίμηση του έργου του Βενιζέλου αλλά και της εικόνας που είχε η ισπανική διπλωματική αντιπροσωπεία στην Ελλάδα τόσο για το πρόσωπο του πολιτικού όσο και το έργο του σε όλα τα επίπεδα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Το έργο συμπληρώνουν ένα χρονολόγιο γεγονότων της περιόδου 1919-1936, ένα γλωσσάρι εννοιών και γεγονότων, εκλογικά αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1928, 1932, 1933 και Γερουσίας του 1929, σύντομα βιογραφικά σημειώματα προσωπικοτήτων, προϋπολογισμοί του κράτους, πίνακες δημογραφικών στοιχείων, πίνακες για το ΑΕΠ, τις τιμές, την αγροτική παραγωγή, τη βιομηχανία, τα μεταλλεία, μέσα μεταφοράς, ναυτιλία, αεροπορία, εμπόριο και νομισματικά δεδομένα. Στα παραρτήματα προστίθενται και μικρά κείμενα ποικίλου περιεχομένου (για τις μειονότητες στην Ελλάδα, τη Μεγάλη Ύφεση κ.ά.).

Η ισπανική πρεσβεία στην Αθήνα είχε μια πολύ θετική γνώμη για τον Βενιζέλο από την άποψη της προσωπικότητας. Με δεδομένο ότι στην Ελλάδα δεν διακυβεύονται ισπανικά συμφέροντα αυτή την εποχή, ο ισπανός πρέσβης κατανοούσε και αποδεχόταν την βενιζελική πολιτική, με πολύ λίγες εξαιρέσεις και κυρίως εκείνη της οιονεί εχθρικής συμπεριφοράς των βενιζελικών κυβερνήσεων απέναντι στους σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης. Την εποχή κατά την οποία η Ισπανία είχε πρόσφατες μνήμες από τον πόλεμο του Ριφ στο Μαρόκο, που προκάλεσε την άμεση πολιτειακή μεταβολή στην Ισπανία με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα, ενδιαφερόταν για τους άξονες εξωτερικής πολιτικής που διαμόρφωναν, στην άλλη άκρη της Μεσογείου, αφενός το βενιζελικό και αφετέρου το λαϊκό κόμμα στην Ελλάδα, σχετικά με τις ευρωπαϊκές «συμμαχίες» που θα έπρεπε να επιδιώξουν τόσο για την «ένταξη» της Ελλάδας στη χορεία των ευρωπαϊκών κρατών όσο και για τις αλυτρωτικές εκκρεμότητες στην Κύπρο και τα Δωδεκάνησα. Ωστόσο, κάτω από το εμφανές ενδιαφέρον της ισπανικής πρεσβείας για την πολιτική του Βενιζέλου, υπάρχει ένα υφέρον ενδιαφέρον για τις πολιτειακές εξελίξεις στην Ελλάδα οι οποίες επιβεβαιώνουν ευρύτερες μεσογειακές τάσεις και αφορούν και στην Ισπανία: ο ρόλος των στρατιωτικών στην πολιτική και η θέση της μοναρχίας σε ένα κοινοβουλευτικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε

κατά τον 19ο αιώνα αλλά ήδη διερχόταν κρίση. Επομένως υπήρχε ένα ενδιαφέρον για την πορεία ενός έθνους κράτους και μιας νεαρής δημοκρατίας, ενδιαφέρον το οποίο απλωνόταν σε ένα διεθνικό μεσογειακό ή και ευρωπαϊκό πλαίσιο για να καταλήξει στην Ισπανία, ως ενδεχόμενο υπόδειγμα για μελλοντική πολιτική και πολιτειακή μεταβολή. Στο πρόσωπο του Βενιζέλου, οι Ισπανοί διπλωμάτες έβλεπαν ενδεχομένως την ισχυρή προσωπικότητα που αναζητούσε και η Ισπανία, τον *cirujano de hierro* του Joaquín Costa, τον *σιδηρό χειρουργό*, τον ηγέτη που θα λειτουργούσε ως ισχυρός πολιτικός μύθος, μιας και οι μύθοι κινητοποιούν καλύτερα στη δράση από τη λογική.

Μία από τις αρετές του βιβλίου που το καθιστά πρωτότυπο είναι η ανάδειξη αρχειακού υλικού της ισπανικής πρεσβείας στην Ελλάδα. Για πρώτη φορά στην ιστορική έρευνα στην Ελλάδα, από όσο γνωρίζουμε, γίνονται γνωστές και αξιοποιούνται μέσα από άγνωστα έως τώρα τεκμήρια, οι γνώμες των Ισπανών διπλωματών για τον Βενιζέλο και την πολιτική του. Ανεξάρτητα από το αν οι γνώμες αυτές ακολουθούν τις τρέχουσες απόψεις της εποχής εκείνης στην Ελλάδα ή πρόκειται για αποστασιοποιημένες και διαφορετικές γνώμες, είναι σημαντικό το γεγονός ότι η ισπανική κυβέρνηση λαμβάνει υπόψη της τις συγκεκριμένες γνώμες για την κατανόηση της πολιτικής στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Για παράδειγμα, την εποχή που στην Ισπανία το δικτατορικό καθεστώς του Πρίμο ντε Ριβέρα έχει εισέλθει σε περίοδο κρίσης, έχει ενδιαφέρον να δούμε ποιές ήταν οι διεθνείς του προσλαμβάνουσες (π.χ. ανακήρυξη της δημοκρατίας στην Ελλάδα) που ενδεχομένως συνέβαλαν στη σκλήρυνση του καθεστώτος στην τελική του φάση.

Η αφήγηση φαίνεται να καθοδηγείται από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό και όχι από προκαθορισμένους ερμηνευτικούς άξονες των συγγραφέων αν και οι συγγραφείς έχουν οργανώσει το υλικό τους με βάση ορισμένους άξονες που καλύπτουν γενικές ενότητες της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής ώστε να κάνουν το υλικό τους να «μιλήσει» με τον πιο εύγλωττο ερμηνευτικά τρόπο. Ασφαλώς, οι άξονες αυτοί δεν είναι τεχνητοί αλλά ιστορικοί που υπακούουν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σκέπτεται και ενεργεί ο διάυλος επικοινωνίας μεταξύ του ελληνικού και του ισπανικού γίγνεσθαι.

Η εποχή του Μεσοπολέμου και η προσωπικότητα και το έργο του Βενιζέλου έχουν κερδίσει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών και έχουν γραφτεί αξιόλογα έργα. Η συμβολή και η πρωτοτυπία

του συγκεκριμένου βιβλίου συνίσταται αφενός στο ότι παρουσιάζει την άποψη της ισπανικής διπλωματίας για την κατάσταση στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο και αφετέρου στο ότι κάνει γνωστή αυτή την περίοδο της ελληνικής ιστορίας στον ισπανόφωνο χώρο. Από αυτή την άποψη, το εγχείρημα είναι αξιόλογο και δείχνει τον δρόμο για πιθανούς διαύλους επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο εθνικές ιστορίες αλλά και στα ευρύτερα αναγνωστικά κοινά της Ελλάδας και της Ισπανίας. Πρόκειται για μια ιστορία «ολική» δηλαδή καλύπτει σχεδόν όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και αποφεύγει την εξειδίκευση γεγονός που κάνει το βιβλίο ιδανικό εγχειρίδιο εισαγωγής στην ελληνική ιστορία της εποχής.

Το βιβλίο παρουσιάζει ορισμένες ελλείψεις σε ό,τι αφορά στις ελληνικές πηγές και στην πρόσφατη ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτή η δεύτερη θα ήταν προτιμότερη από ορισμένα έργα ισπανών ιστορικών τα οποία παρουσιάζουν μια γνώση της ελληνικής πραγματικότητας έμμεση και διαμεσολαβημένη. Επίσης θα είχε ενδιαφέρον να δει κανείς πώς διαμορφώνονται οι ιδέες του πρεσβευτή για την Ελλάδα σε σχέση με αντίστοιχες καταστάσεις στην Ισπανία, την ίδια εποχή, π.χ. στο συνδικαλιστικό κίνημα. Γενικά, αν το βιβλίο ήταν λίγο πιο τολμηρό και προχωρούσε σε κριτική και μια μεγαλύτερη σύνθεση του πλούσιου αρχειακού υλικού που χρησιμοποιεί σίγουρα δεν θα μας άφηνε με τη γεύση του ανολοκλήρωτου.

Εύη Καρούζου